

ANNA PAJĄKOWSKA-BOUALLEGUI

SMUTEK I ŻAŁ JULIANA APOSTATY
PO WYJEŹDZIE PRZYJACIELA I DORADCY SALUSTIOSA.
MOWA IV CEZARA JULIANA APOSTATY

Abstrakt. Cesarz Julian Apostata jest jednym z najbardziej interesujących władców w dziejach państwa rzymskiego. Jesienią 355 roku z powodu trudnej sytuacji politycznej na Zachodzie cesarstwa cesarz Konstancjusza II mianował Juliana cezarem. Do grona współpracowników cesarza Juliana na galijskim dworze należał kwesor Saturninus Secundus Salustios, który szybko stał się kimś więcej – prawdziwym przyjacielem i powiernikiem. Cezar Julian z powodu przymusowego, wskutek intryg dworskich, wyjazdu Salustiosa z Galii czuł ogromny żal i smutek, czemu dał wyraz w *Mowie IV – Mowie pocieszającej samego siebie po wyjeździe znakomitego Salustiosa*. To także pochwała przyjaźni rozumianej przez Juliana jako opartej na pokrewieństwie duchowym, tym samym poziomie wykształcenia, a także wspólnych ideałach. *Mowa IV* może pretendować zarówno do miana dzieła retorycznego, jak i filozoficznego, tekstu kluczowego dla zrozumienia początków kariery Juliana i bardzo ważnego dla zrozumienia kultury intelektualnej jego czasów.

Słowa kluczowe: Julian Apostata; Saturninus Secundus Salustios; *Mowa IV* Cezara Juliana

THE SADNESS AND REGRET OF CAESAR JULIAN THE APOSTATE
AFTER THE DEPARTURE OF HIS FRIEND AND ADVISOR SALUSTIOS:
ORATION IV OF CAESAR JULIAN THE APOSTATE

Abstract. Emperor Julian the Apostate is one of the most interesting rulers in the history of the Roman state. In the autumn of 355, due to the difficult political situation in the West of the Empire, Emperor Constantius II appointed Julian as Caesar. Among the associates of Caesar Julian at the Gallic court was the questor Saturninus Secundus Salustios, who quickly became an important figure to Julian – his true friend and confidant. Caesar Julian, due to Salustios's forced departure from Gaul following numerous court intrigues, was overwhelmed by regret and sadness, which he expressed in *Oration IV – A Consolation to Himself upon the Departure of the Excellent Sallust*. It is also a praise of friendship understood by Julian as based on spiritual kinship, the same level of education, and common ideals. *Oration IV* can aspire to be a rhetorical and philosophical work, a

Dr ANNA PAJĄKOWSKA-BOUALLEGUI – Uniwersytet Gdański, Wydział Filologiczny, Instytut Studiów Klasycznych i Sławistyki; adres do korespondencji: ul. Wita Stwosza 55, 80-952 Gdańsk; e-mail: a.pajakowska-bouallegui@ug.edu.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0383-8098>.

Artykuły w czasopiśmie dostępne są na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne – Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-ND 4.0)

key text for understanding the beginnings of Julian's career and very important for understanding the intellectual culture of his times.

Keywords: Julian the Apostate; Saturninus Secundus Salustius; *Oration IV* of Julian the Apostate

W niniejszym artykule pragnę podjąć temat uczuć, które towarzyszyły młodemu cesarzowi Julianowi Apostacie w chwili wyjazdu jego przyjaciela i doradcy Salustiosa. Uczucia te wyraził pisząc – jedną z najbardziej interesujących w swojej twórczości – *Mowę IV*. Ale czy te uczucia są naprawdę szczerze? Czy może wynikają tylko z gatunku mowy – konsolacji?

Cesarz Julian Apostata jest jednym z najbardziej interesujących władców w dziejach państwa rzymskiego. Choć godność cesarza sprawował zaledwie pięć lat (355–360), a cesarza niespełna dwa (361–363), zasłynął jako sprawiedliwy władca, mądry wódz, dzielny żołnierz i sprawny administrator¹.

Był również jednym z najlepiej wykształconych władców rzymskich, a także wielkim miłośnikiem kultury antycznej i utalentowanym autorem. Jego spuścizna literacka to 8 mów, 2 pisma satyryczne – *Misopogon, czyli Nieprzyjaciel brody* oraz *Cesarze*, traktat polemiczny *Przeciw Galilejczykom*, a także zbiór 87 listów². Pisma Juliana dostarczają cennych informacji zarówno o państwie rzymskim w IV wieku, jak i o nim samym i jego rodzinie. Pozwalają ponadto poznać psychikę tego cesarza znacznie lepiej niż wielu innych władców rzymskich.

Julian Apostata miał wielu zwolenników i przeciwników. Powodem niechęci do niego, a nawet wrogości, była przede wszystkim jego postawa obrońcy dawnych kultów i wroga religii chrześcijańskiej. Odmienny stosunek do niego można dostrzec już w tekstach autorów antycznych. Pochlebne relacje o nim pozostawili pisarze niechrześcijańscy, np. Ammianus Marcellinus, Libanios, Eunapios z Sardes. Natomiast autorzy chrześcijańscy na ogół wypowiadali

¹ O życiu i działalności cesarza Juliana Apostaty pisali m.in. Ricciotti, Bowersock, Browning, Athanassiadi, Marcone; zob. Bibliografia.

² Wydanie pism Juliana Apostaty wraz z angielskim przekładem: *The Works of the Emperor Julian*, tłum. na j. angielski Wilmer C. Wright, Loeb Classical Library (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1962–1969). Pisma Juliana na język polski (zob. Bibliografia) przekładali: Witold Klinger (*Listy*), Ludwik Ćwikliński (satyra *Symposion*) i Anna Pająkowska, potem Pająkowska-Bouallegui (*List do rady i ludu ateńskiego*; satyra *Misopogon, czyli Nieprzyjaciel brody*; *List do filozofa Temistiosa*; *Przeciw Galilejczykom*; *Cesarze*; *Mowa III. Mowa pochwalna na cześć cesarzowej Euzebii*; twórczość epigramatyczna).

się o nim w sposób krytyczny, np. Grzegorz z Nazjanzu, Sokrates Scholastyk, Hermiasz Sozomen³.

Życie cesarza Juliana Apostaty było pełne trudnych, a nawet dramatycznych wydarzeń, takich jak śmierć matki w jego niemowlęctwie, wymordowanie najbliższych członków rodziny w czasie walk o tron, kilkuletnie odosobnienie w posiadłości Macellum w Kapadocji, zabójstwo przyrodniego brata Gallusa, mianowanie cezarem i wysłanie do Galii nękaną najazdami barbarzyńców, zdobycie władzy cesarskiej wskutek uzurpacji, odrzucenie wiary chrześcijańskiej i powrót do religii starorzymskiej, a także podjęcie wyprawy na Persję i jego śmierć na polu bitwy w wieku niespełna 32 lat⁴.

Jesienią 355 roku z powodu trudnej sytuacji politycznej na Zachodzie cesarstwa władca Konstancjusz II mianował Juliana cezarem. Otrzymał to stanowisko tylko na określony czas – do przywrócenia pokoju na granicach. Julian był uważany przez Konstancjusza za tymczasową pomoc także z innego powodu – ten ostatni wciąż miał nadzieję na własnego potomka, który po nim zasiądzie na tronie⁵. Z tych względów Julian otrzymał bardzo ograniczoną władzę cywilną i wojskową. Rzeczywistą władzę sprawowali w Galii urzędnicy mianowani i odwoływani przez cesarza Konstancjusza. Z czasem Julian zdobywał coraz większą niezależność. Od czerwca lub lipca 357 roku, w związku ze zmianami w najwyższym dowództwie wojsk rzymskich w Galii, uzyskał większy wpływ na kierowanie swoimi legionami. Także zakres jego władzy cywilnej, dzięki jego własnej pracy i cierpliwości, znacznie się powiększył. Pozycję w strukturze cywilnej i wojskowej osiągał zatem nie z racji swego stanowiska cezara czy z woli cesarza, ale z powodu własnego rosnącego prestiżu.

³ Ammianus Marcellinus, *Dzieje rzymskie*, t. 1: *Księgi XIV–XXV*, przekł., wstępem i przypisami opatrzył Ignacy Lewandowski (Warszawa: Prószyński i S-ka, 2002), 523–528; Grzegorz z Nazjanzu, *Mowy wybrane*, red. Stefan Kazikowski (Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1967), 63–133; Libanios, *Wybór mów*, przekł. Leokadia Małunowiczówna (Wrocław: Ossolineum, 2006), 88–193; Eunapios z Sardes, *Zapiski historyczne*, przekł., wstęp i objaśnienia Anna Pająkowska-Bouallegui (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013), 45–71; Sokrates Scholastyk, *Historia Kościoła*, przekł. Stefan J. Kazikowski (Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1986), 269–312; Hermiasz Sozomen, *Historia Kościoła*, przekł. Stefan Kazikowski (Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1989), 286–358.

⁴ Anna Pająkowska-Bouallegui, „Droga Juliana Apostaty do samodzielnej władzy cesarskiej”, *Biografistyka Pedagogiczna* 10, nr 2 (2025): 429–456.

⁵ Julian Apostata, *List do rady i ludu ateńskiego*, przekł., wstęp i objaśnienia Anna Pająkowska. *Fontes Historiae Antiquae* 7 (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2006), 278A, 27. Julian twierdzi, że wybrano go tylko dla pokazywania stroju i wizerunku Konstancjusza: „Pozwolił mi dojść do oddziałów, naturalnie, abym nosił wszędzie jego strój i portret”.

Kampania galijska była wielką próbą życiową Juliana. Ten filozof i myśliciel wśród szczęku broni stał się wspaniałym wodzem i dobrym administratorem. Jego działalność w Galii przyniosła stabilizację zachodniej granicy państwa na Renie i odbudowała osłabione znaczenie Imperium Romanum. Najważniejszym celem rządów cezara Juliana była troska o dobro poddanych. Po odzyskaniu utraconych prowincji galijskich zajął się przywróceniem w nich bezpieczeństwa i dobrobytu⁶. To bardziej odpowiadało jego łagodnemu i filozoficznemu usposobieniu niż krwawe wyprawy wojenne. Każdą wolną chwilę poświęcał sprawom administracji cywilnej.

Życzliwość, prostota i wspaniałomyślność Juliana podczas jego pięcioletnich rządów w Galii zapewniły mu szacunek i poparcie mieszkańców prowincji. Legiony kochały młodego wodza, a cywilni urzędnicy byli mu oddani, często porównując go do zarządzającego niegdyś tą prowincją Juliusza Cezara. Sukcesy wojskowe i umiejętności administracyjne Juliana wywołały niepokój i zazdrość jego kuzyna, cesarza Konstancjusza II.

Sam Julian narzekał na restrykcyjny charakter kontroli Konstancjusza⁷. Będąc cezarem, mógł posiadać zaledwie czterech służących⁸. Julianowi towarzyszył lekarz Orybazjusz⁹, który zarazem opiekował się jego biblioteką. Cezar bardzo cenił sobie jego towarzystwo, byli bowiem przyjaciółmi od bardzo dawna, o czym cesarz Konstancjusz nie wiedział¹⁰. Mieli więc możliwość częstego widywania się i dyskusowania. Zaprzyjaźnili się dzieląc – jak można przypuszczać – zamiłowanie do greckiej tradycji i pogańskich wierzeń¹¹. Ale

⁶ Stanisław Więckowski, *Julian „Apostata” jako administrator i prawodawca* (Warszawa: Towarzystwo Wydawnicze „Polska Zjednoczona”, 1930), 9–14; Ammianus Marcellinus, *Dzieje rzymskie XVII*, 3, 1–6.

⁷ John Matthews, *The Roman Empire of Ammianus* (London: Duckworth, 1989), 87–88.

⁸ Julian Apostata, *List do rady i ludu ateńskiego*, 277B–C.

⁹ Orybazjusz z Pergamonu, lekarz i przyjaciel, był przy umierającym cesarzu Julianie Apostacie podczas wyprawy perskiej w roku 363, zob. Ammianus Marcellinus, *Dzieje rzymskie XXV*, 3. Zachował się tylko jeden list Juliana adresowany do Orybazjusza (*List 4*). O Orybazjuszu zob. Anna Pająkowska-Bouallegui, „Jak cesarz rzymski Julian Apostata dbał o zdrowie?”, w: *Medicina antiqua, mediaevalis et moderna. Historia – Filozofia – Religia*, red. Sylwia Konarska-Zimnicka, Lucyna Kostuch i Beata Wojciechowska (Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2019), 91–102; Pająkowska-Bouallegui, *Orybazjusz – nadworny lekarz i przyjaciel cesarza Juliana Apostaty*, w: *Medicina antiqua, mediaevalis et moderna. Historia – Filozofia – Religia*, t. 3, red. Sylwia Konarska-Zimnicka, Lucyna Kostuch i Beata Wojciechowska (Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2023), 57–75.

¹⁰ Julian Apostata, *List do rady i ludu ateńskiego*, 277C.

¹¹ Szymon Olszaniec, „Krąg uczniów Aidesiosa. Przyczynek do problematyki środowisk neoplatońskich w 2 połowie IV wieku”, *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Historyczno-Społeczne. Historia* 31 (1999): 157–171.

Orybazjusz był także zaufanym doradcą Juliana, wspierał go i pomagał mu w radzeniu sobie z problemami w rządzeniu, np. informując go o niełojalnych czy nieodpowiedzialnych urzędnikach lub ostrzegając o działaniach jego politycznych wrogów¹².

Do grona współpracowników i przyjaciół cesarza Juliana w Galii należał także kwesor Saturninus Secundus Salustius (Salustios)¹³. Cesarz Konstancjusz wysłał go wraz z Julianem do Galii jako jego doradcę¹⁴. Salustios rzeczywiście początkowo był tylko współpracownikiem i doradcą młodego cesarza, ale szybko stał się kimś więcej – prawdziwym przyjacielem i powiernikiem. Pomagał Julianowi w jego obowiązkach, przyczyniając się do wielu jego sukcesów administracyjnych i wojskowych.

1. SALUSTIOS – BIOGRAFIA

Nie wiadomo dokładnie, gdzie i kiedy Salustios się urodził. Przypuszczalnie miało to miejsce w Galii¹⁵, być może w Akwitanii, na początku IV wieku za panowania cesarza Dioklecjana. Był zatem o wiele starszy od Juliana, nawet o trzydzieści lat. Początki kariery urzędniczej Salustiosa sięgają najprawdopodobniej czasów cesarza Konstantyna Wielkiego. Cennych informacji o jego *cursus honorum* dostarcza inskrypcja z Forum Trajana w Rzymie z 366/367¹⁶. Z jej tekstu wynika, że Salustios piastował początkowo stanowiska: „praeses

¹² Julian Apostata, *List 8 (14)*, 18–21.

¹³ Jego imię występuje w wielu wersjach, za Julianem przyjmując formę Salustios; Szymon Olshaniec, *Comites consistoriani w wieku IV. Studium prosopograficzne elity dworskiej cesarstwa rzymskiego 320-395 n.e.* (Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2007), 297–312; Desnier, „Salustius-Salustius”, *Revue des Etudes Anciennes* 85, nr 1-2 (1983): 53–65.

¹⁴ Libanios w homeryckim ujęciu przedstawił relację między Julianem i jego starszym przyjacielem Salustiossem, porównując ją do tej między Achillesem a jego nauczycielem i doradcą Feniksem (*Mowa XII*, 43).

¹⁵ Julian Apostata, *Mowa IV*, 240A; 252 A.

¹⁶ *Inscription in honour of the praet. prefect Salustius from Rome by Valentinian I and Valens*, CIL, VI, 1764, Les Préfets du Prétoire de l'Empire Tardif, dostęp 16.11.2024, <http://ppret-inscriptions.humanum.fr/en/inscriptions/ppret51.html>, „Saturnino Secundo viro clarissimo, praesidi provinciae Aquitanicae, magistro memoriae, comiti ordinis primi, proconsuli Africae, item comiti ordinis primi intra consistorium et quaestori, praefecto praetorio iterum, ob egregia eius in rem publicam merita dd(omini) nn(ostr) Valentinianus et Valens, Victores ac Triumphatores semper Augusti, statuam sub auro constitui locarique iusserunt”; zob. Arnaldo Marcone, *Giuliano* (Roma: Salerno Editrice, 2018), 118–119; O Salustiosie u Ammiana Marcellina, *Dzieje rzymskie* XXII, 3, 1; XXIII, 5, 6; XXV, 3, 14; 3, 21; 5, 3; 7, 7; XXVI, 2, 1; 5, 4; 7, 4.

provinciae Aquitanicae, magister memoriae, comes ordinis primi, proconsul Africae, comes ordinis primi intra consistorium et quaestor”.

Awansowany, przypuszczalnie za czasów panowania Konstancjusza, do stopnia „comes ordinis primi intra consistorium”, objął funkcję kwestora¹⁷. Cesarz powierzył mu nadzorowanie działań Juliana w Galii, a zatem musiał uważać go za człowieka pewnego i zaufanego.

Za panowania cesarza Juliana Apostaty Salustios został prefektem pretorium Wschodu (praefectus pretorium per Orientem) i sprawował to stanowisko w latach 361–367, z krótką przerwą w roku 365, a więc pod rządami aż czterech cesarzy – Juliana, Jowiana, Walentyniana i Walensa. Julian powierzył mu kierowanie trybunałem w Chalcedonie, który miał za zadanie osądzić najbardziej znienawidzonych współpracowników Konstancjusza¹⁸. Wiosną 363 roku wyruszył wraz z Julianem na wyprawę perską. Jako jeden z niewielu zaufanych towarzyszył cesarzowi aż do chwili tragicznej śmierci władcy w wyniku ran odniesionych na polu bitwy.

Salustios w chwili objęcia funkcji prefekta Wschodu był już człowiekiem w starszym wieku. Prawdopodobnie miał ponad sześćdziesiąt lat. Po śmierci Juliana zaproponowano mu cesarską purpurę, ale odrzucił ją zasłaniając się złym stanem zdrowia i podeszłym wiekiem. Na jego miejsce wybrano chrześcijanina Jowiana¹⁹.

Salustios posiadał pewne wykształcenie retoryczne, prawnicze i filozoficzne, ale dokładnie jakie nie wiadomo. Z pewnością miał ambicje literackie. Prawdopodobnie jest autorem neoplatonickiego dyskursu *O bogach i wszechświecie* (Περὶ θεῶν καὶ κόσμου)²⁰. Julian dedykował mu jedną ze swych najważniejszych mów – *Do króla Heliosa*, swoje neoplatonickie wyznanie wiary, a także przedstawił mu do oceny swoją satyrę *Cesarze*.

Salustios podzielał poglądy religijne Juliana i uczestniczył w jego programie odrodzenia kultów tradycyjnych, ale w odróżnieniu od innych dworzan, jego działalność nie wywołała gwałtownego sprzeciwu autorów kościelnych, co więcej, wypowiadali się o nim z szacunkiem i dużą sympatią²¹.

¹⁷ Olszaniec, *Comites consistoriani w wieku IV*, 301; Desnier, „Salutius-Salustius”, 58. W 355 roku cesarz wyznaczył go na kwestora, aby doradzał cesarzowi Julianowi w jego zadaniach w Galii.

¹⁸ Ammianus Marcellinus, *Dzieje rzymskie* XXII, 3, 1.

¹⁹ Ammianus Marcellinus, XXVI, 5, 3. O powodach rezygnacji Salustiosa z cesarskiego tronu zob. Maciej Staniszewski, *Traktat Salustiosa „O bogach i świecie”* (Warszawa: wydano nakładem Autora, 2013), 28–30.

²⁰ Staniszewski, *Traktat Salustiosa „O bogach i świecie”*, 133–148.

²¹ Sokrates, *Historia Kościoła* III, 19, 4; Sozomen, *Historia Kościoła* V, 10, 13.

2. ODWOŁANIE SALUSTIOSA Z GALII

Jak wspomina historyk Zosimos:

Konstancjusza ogarnęła zazdrość z powodu jego [Juliana] sukcesów, uznał, że to bystrość umysłu Salustiusza, jednego z oddanych Julianowi doradców, jest źródłem tak wielkiej jego sławy w rzemiośle wojennym i w pozostałej działalności; wzywa go zatem pod pretekstem powierzenia mu wschodnich prowincji²².

Okoliczności, które spowodowały nagłe odwołanie Salustiosa z Galii, były ściśle związane z atmosferą podejrzeń panującą na dworze cesarza Konstancjusza II i często przeradzającą się w rzeczywiste donosy. Jakże zatem były bezpośrednie powody odwołania Salustiosa?

Cezar Julian zrobił w Galii wszystko, co w jego mocy, aby złagodzić ucisk podatkowy ciążyący na mieszkańcach prowincji, mimo że swoboda jego działania była bardzo ograniczona. Nie posiadał bowiem kontroli nad skarbem, który był w rękach urzędników podlegających w swoim działaniu bezpośrednio cesarzowi Konstancjuszowi. Na początku 358 roku Julian wszedł w spór z prefektem pretorianów Florencjuszem, broniąc mieszkańców prowincji przed nadmiernymi podatkami. Julian zdołał dowieść swoich racji na cesarskim dworze Konstancjusza. O skuteczności działania Juliana świadczy fakt, że opuszczając Galię, udało mu się obniżyć podatki z 25 do 7 solidów. Florencjusz zemścił się jednak wkrótce na cesarzu. Wspierany przez kilku urzędników z dworu Konstancjusza, oskarżył Salustiosa, doświadczonego współpracownika młodego cezara, o podburzanie Juliana przeciwko swojemu kuzynowi i uzyskał jego odwołanie do Konstantynopola.

Salustios stał się zatem ofiarą dworskich intryg uknutych przez donosicieli Konstancjusza²³. Wybieg miał na celu uderzenie w Juliana i pozbawienie go najwierniejszego przyjaciela i współpracownika, z którym był związany niczym z ojcem²⁴. Był to zatem odwet, przeprowadzony za zgodą Konstancjusza, na młodym cesarzu, który w roku 358 sprzeciwił się prefektowi Florencjuszowi i innym wpływowym urzędnikom w sprawie podatków w Galii²⁵. Pretekstem do odwołania na przełomie roku 358 i 359 Salustiosa było powierzenie

²² Zosimos, *Nowa historia* III, 5, 3, przeł. Helena Cichocka (Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1993).

²³ Julian Apostata, *Mowa IV*, 240A, 247B.

²⁴ Libanios, *Mowa XII*, 43; *Mowa XVIII*, 84–85.

²⁵ Julian Apostata, *Mowa IV*, 240A.

mu prefektury Wschodu²⁶. Stanowiska tego z rąk cesarza Konstancjusza nigdy nie otrzymał.

Cezar Julian z powodu przymusowego wyjazdu Salustiosa z Galii czuł ogromny żal i smutek, czemu dał wyraz w *Mowie IV – Mowie pocieszającej samego siebie po wyjeździe znakomitego Salustiosa* (Ἰουλιανοῦ Καίσαρος ἐπὶ τῆ ἐξόδῳ τοῦ ἀγαθωτάτου Σαλουστίου παραμυθητικὸς εἰς ἑαυτὸν)²⁷. Pomimo pewnej zwięzłości – nieco ponad 11 stron – utwór ten jest niezwykle zarówno sam w sobie, jak i w kontekście życia intelektualnego i politycznego Juliana²⁸.

3. MOWA IV JULIANA APOSTATY – SIŁA UCZUĆ CEZARA

Zimą 358/ 359 roku cesarz Julian Apostata pisze *Mowę IV* (lub *Mowę VIII* w zależności od wydania), mowę pocieszającą (παραμυθητικὸς λόγος, *consolatio*), uważaną za najbardziej szczerą ze wszystkich jego pism. „Sam sobie z tym poradzić”, „rozmawiać ze sobą” (διαλέγειν πρὸς ἑμαυτὸν) to określenia, które można znaleźć nie tylko w tytule (εἰς ἑαυτὸν), lecz także w jej treści. Wyrażenie εἰς ἑαυτὸν jako tytuł lub część tytułu przypomina dzieło Marka Aureliusza²⁹, tak samo zatytułowane (Τὰ εἰς ἑαυτὸν). Cezar pisze zatem dla siebie swoje pocieszenie, tak jak Marek Aureliusz, jeden z najbardziej cenionych przez Juliana władców³⁰, spisał dla siebie swoje przemyślenia.

²⁶ Z tekstu *Listu 8 (14)*, s. 9, Juliana do Orybazjusza można wywnioskować, że Salustios już opuścił Galię. List zazwyczaj jest datowany na koniec roku 359. W tym czasie prawdopodobnie przebywał on na terenie Illyricum i Tracji, jak wspomina Julian w *Mowie IV*, 247D; 251D.

²⁷ Podstawą mojego przekładu *Mowy IV* jest tekst grecki w wydaniu Giuliano Imperatore, *Lettere e discorsi*, red. Maria C. De Vita (Milano: Bompiani, 2022), 414–493; zob. również *Gli occhi dell'anima. Intreccio di scrittura fra Giuliano detto Apostata e Saturnino Secundo Salustio, Il Catechismo di Salustio*, red. Giuseppe Dagnino (Genova: ECIG, 1996).

²⁸ Josef Lössl, „Julian's „Consolation to himself on the departure of the excellent Salutius”: rhetoric and philosophy in the fourth century”, w: *Emperor and author: the writings of Julian The Apostate*, red. Nicholas Baker-Brian i Shaun Tougher (Swansea: The Classical Press of Wales, 2012), 61–74; José Miguel Alonso-Núñez, „El cesar Juliano y el filosofo Salustio”, *Helmantica* 29, nr 90 (1979): 399–402; Ugenti, Wstęp do: *Giuliano Imperatore, A Salustio. Autoconsolazione per la partenza dell'ottimo Salustio*, tłum. na j. włoski, wstęp i komentarz Marco Ugenti (Pisa: Fabrizio Serra Editore, 2014), 15–25; Garcia Blanco, Wstęp do: *Juliano, Discursos I–V*, tłum. na j. hiszpański, wstęp, komentarz José Garcia Blanco (Madrid: Gredos, 1979), 7–82.

²⁹ Marek Aureliusz, *Rozmyślenia. Do siebie samego*, przekł., wstęp i komentarz Krzysztof Łapiński (Warszawa: Czarna Owca, 2011).

³⁰ Julian Apostata, *Cesarze*, 333B–334B, przekł., wstęp i komentarz Anna Pająkowska, *Fontes Historiae Antiquae 27* (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2013), 57.

Chociaż Salustios został wspomniany w tytule *Mowy* z imienia, nie odnosi się ona do niego jako adresata. Zgodnie z tytułem bowiem odbiorcą jest Julian, choć w tekście *Mowy* mamy wyrażenie „drogi przyjacielu i towarzyszu” (φιλός ἑταῖρος) – co oczywiście odnosi się do Salustiosa. Julian jest jej adresatem, a refleksje, którymi zamierza podzielić się z przyjacielem, są rozważaniami, które kieruje do siebie, poszukując pocieszenia w swoim smutku. Zarazem w obliczu rozłąki z przyjacielem cesarz pragnie dzielić z nim swój ból i wspólnie szukać otuchy. Zwracając się do przyjaciela mówi:

I dlatego my, którzy dzieliliśmy tak wiele doświadczeń i tak wiele rozmów, bolesnych i przyjemnych zarówno w życiu prywatnym, jak i publicznym, w pokoju i na polu bitwy, w obecnej sytuacji, jakkolwiek bolesnej, musimy znaleźć wspólne rozwiązanie (240B)³¹.

Julian chce sam siebie pocieszyć, a także wesprzeć przyjaciela, który, jak zakłada, również potrzebuje pocieszenia. „Musimy – pisze – wspólnie znaleźć skuteczne lekarstwo na to, co nas dotyka w obecnej sytuacji” (240B).

Sam Julian, świadomy politycznych powodów usunięcia Salustiosa, przypomina, że to on jest prawdziwym celem tej kary zastosowanej wobec przyjaciela:

Przyszły mi na myśl słowa: „Odyszeusz pozostał sam”. W tej chwili rzeczywiście jestem do niego podobny, biorąc pod uwagę, że bóg ocalił ciebie, niczym Hektora, od strzał, którymi pochlebcy często strzelali w ciebie, a raczej we mnie, ponieważ poprzez ciebie chcieli mnie zranić, myśleli bowiem, że tylko w ten sposób będę bezbronny, jeśli pozbawią mnie towarzystwa wiernego przyjaciela i oddanego towarzysza broni, który nigdy pod żadnym pozorem nie omieszkiał dzielić ze mną groźących mi niebezpieczeństw (241D–242A).

Autor prowadzi ze sobą swego rodzaju dialog. Chcąc uczynić swoje cierpienie uniwersalnym, dzieli się nim nie tylko z Salustiosem, lecz także ze wszystkimi czytelnikami. Mowa staje się ćwiczeniem w filozoficznym rozpałmiętywaniu znoszenia bólu:

O czym zatem należy myśleć, jakie zaklęcia znaleźć, aby uspokoić duszę dręczoną cierpieniem? Czy nie powinniśmy naśladować mów Zalmoksis³² i zaklęć Tracji,

³¹ Wszystkie cytaty z *Mowy IV* zamieszczam w moim przekładzie.

³² Zalmoksis (Ζάλομοξις), Zamolksis (Ζάμολξις), Salmoksis (Σάλομοξις) – w mitologii trackiej bóg wojny, władca królestwa, w którym polegli wojownicy żyją wiecznie. Starożytni Grecy uważali

które Sokrates przywiózł do Aten i, jak sędzę, dobrze zaśpiewał pięknemu Charmidesowi³³, zanim wyleczył go z bólu głowy? A może nie powinniśmy uruchamiać takich środków, bo jak wielkie maszyny sceniczne w małym teatrze są zbyt duże i nadają się do większych przedsięwzięć, ale „wśród tych wydarzeń z przeszłości, których chwałę słyszeliśmy sławioną”³⁴ – mówi poeta, wybierzmy raczej najpiękniejsze kwiaty niczym z kolorowej łąki i cieszymy się opowieściami, dodając odrobinę filozofii? Tak samo jak niektórzy ludzie, wlewając nie wiem jakich poprawiaczy do zbyt słodkich napojów, usuwają ich nadmierną słodycz, tak – jak sędzę – odrobina filozofii dodana do opowieści, usuwa wrażenie wyciągnięcia z historii antycznej czegoś nudnego, zbędnego i przesadnie rozwlekłego (244A-C).

Ból wywołany wyjazdem Salustiosa przypomina Julianowi ten, który odczuwał piętnaście lat wcześniej, gdy jeszcze jako dziecko musiał rozstać się z Mardoniosem, swoim ukochanym nauczycielem i wychowawcą. To właśnie on zaznajomił go z kulturą helleńską³⁵. Jest to poruszający fragment o więzi uczuć i wdzięczności, która zjednoczyła Juliana z człowiekiem, który wprowadził go w świat Homera. Julian mówi: „Zastanawiając się, jak się czuję i jak będę się czuł po twoim odejściu, poczułem tę samą udrękę, jak wtedy, gdy po raz pierwszy zostawiłem w domu mojego nauczyciela” (241C).

Mardonios przekazał Julianowi poczucie głębokiego i religijnego szacunku dla świata Homera i Julian z entuzjazmem zanurzył się w tym świecie, który w odróżnieniu od tego, w którym prowadził swoje niespokojne życie, nie groził zawaleniem się z dnia na dzień, świata stabilnych wartości, w którym było miejsce na boską sprawiedliwość. W trudnych chwilach młody człowiek wiedział, gdzie szukać pocieszenia i nadziei. Istotnie, kiedy cesarz Konstancjusz

Zalmoksisą za postać historyczną. Według Herodota (IV, 93–96) był on trackim niewolnikiem Pitagorasa, który został wyzwolony i wrócił do swojej ojczyzny, gdzie zajął się nauczaniem.

³³ Jest to nawiązanie do platońskiego Charmidesa (Platon, *Charmides*, w: *Dialogi*, t. 1, przekł. Władysław Witwicki (Kęty: Antyk, 1999), 156D-E. Sokrates opowiada Charmidesowi cierpiącemu na ból głowy naukę otrzymaną od trackiego lekarza, ucznia Zalmoksisy, że chore ciało należy leczyć razem z duszą używając pewnych zaklęć. Wyrażenie związane z siłą dyskursów filozoficznych stało się popularne w retoryce późnego antyku, por. Temistios, *Mowa 22*, 277A, Julian Apostata, *Mowa X*, 309C; 327D.

³⁴ Homer, *Iliada*, przekł. Franciszek Dmochowski (Wrocław: Ossolineum, 2004), IX, 524.

³⁵ O Mardoniosie zob. Anna Pająkowska-Bouallegui, „Homer w pismach satyrycznych cesarza Juliana Apostaty”, w: *W kręgu antycznych politei. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Janowi Ilukowi*, red. Wojciech Gajewski i Ireneusz Milewski (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2017), 306–318; Pająkowska-Bouallegui, „Wykształcenie cesarza rzymskiego Juliana Apostaty”, w: *Dziecko w historycznej przestrzeni edukacji*, red. Beata Orłowska, Beata Uchto-Żywica i Krzysztof Prętki (Gorzów Wielkopolski: Akademia im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim, 2020), 69–94.

nagle pozbawił go bliskiego przyjaciela i współpracownika, napisał *Mowę pocieszającą samego siebie*, w której utożsamił się z najbardziej przebiegłym z homeryckich bohaterów, Odyseuszem. W ten sposób zdobył się na odwagę, by stawić czoła burzom politycznym i osobistym. Lek na zapomnienie, o którym mówi na początku *Mowy IV* i którego poszukiwał w chwili rozłąki z przyjacielem, odnalazł w homeryckim świecie. Czyż także wielcy ludzie przeszłości, jak Scypion czy Katon i Perykles nie doświadczyli bolesnej rozłąki z najdroższymi przyjaciółmi? *Mowa IV* ma ton, który w trakcie lektury nabiera bardziej optymistycznego charakteru, a cytaty homeryckie otwierają drogę do nadziei. Nieprzypadkowo tekst kończy się słowami radości, które odtwarzają ciepłe powitanie, jakie otrzymał Odyseusz po powrocie do domu³⁶.

Co do ciebie (ponieważ teraz słusznie pozwalam ci odejść ze słowami szczęścia), niech sprzyjający bóg prowadzi ciebie, jakkolwiek drogą musisz podążać, i przywita życzliwie jako obrońca gości i obrońca przyjaciół³⁷. Niech bezpiecznie doprowadzi ciebie do lądu, a jeśli będziesz musiał udać się przez morza, niech uspokoi fale. Obyś wydawał się „kochany i szanowany przez wszystkich”,³⁸ mile widziany po przybyciu i wywołujący smutek, gdy odchodzisz. Kochaj nas nadal, i nie żałuj bliskości towarzysza i wiernego przyjaciela. Niech bóg sprawi, że nawet cesarz będzie dla ciebie łaskawy i obdarzy cię wszystkim innym zgodnie ze swoimi planami i przygotuj się na bezpieczny i szybki powrót do ojczyzny, do nas. Życzę ci tego wszystkiego, wraz ze wspaniałymi ludźmi, a ponadto jeszcze:

Zdrowia i szczęścia dla ciebie: niech bogowie dadzą ci dobro i powrót do domu, do drogiej ziemi ojczystej³⁹ (252B-D)

4. ZNACZENIE PRZYJAŹNI W *MOWIE IV*

Mowa IV to także pochwała przyjaźni⁴⁰. To pieśń o prawdziwej przyjaźni rozumianej przez Juliana jako tej opartej na pokrewieństwie duchowym, tym samym poziomie wykształcenia, a także wspólnych ideałach. Wokół Juliana istniał krąg przyjaciół, który miał charakter koła filozoficznego. Jednakże

³⁶ Homer, *Odyseja*, przekł. Lucjan Siemieński (Wrocław: Ossolineum, 2004), XXIV, 402.

³⁷ Zeus z przydomkiem *Philos* – obrońca przyjaciół i *Xenios* obrońca gości, zob. Julian Apostata, *List 78*, 375C, *List 89B*, 291B; *Mowa II*, 128D, *Mowa III*, 96A, *Mowa XII*, 346C-D.

³⁸ Homer, *Odyseja* X, 38.

³⁹ Homer, *Odyseja* I, 290; Homer, *Iliada* II, 158.

⁴⁰ O znaczeniu przyjaźni u Juliana zob. Luigi Pizzolato, *L'idea di amicizia nel mondo antico, classico e cristiano* (Torino: G. Einaudi, 1993), 204–206.

dworzanie snujący intrygi na dworze Konstancjusza II usiłowali oddzielić Juliana od jego przyjaciół.

Przyjaźń, która łączy Salustiosa z cezarem, nie opiera się na przysięgach czy na wzajemnej użyteczności, ale na wspólnocie myśli i zainteresowań. Julian tak wspomina czas spędzony z przyjacielem:

[...] dzielenie się pracą, którą wspólnie podejmowaliśmy, nasze relacje pozbawione udawania, szczerze, nasze lojalne i uczciwe rozmowy, nasze zgodne działanie we wszystkich pięknych czynach, nasza gorliwość i nasza stanowczość, równi i nieugięci, wobec niegodziwych, byliśmy wiele razy obok siebie, ponieważ „mieliśmy to samo serce”⁴¹, podobni charakterem, najdrożsi przyjaciele (241C-D).

Mamy tu do czynienia nie tylko z poruszającą rekonstrukcją chwil spędzonych z zaufanym przyjacielem, zarówno podczas sprawowania władzy, jak i podczas uczonych dyskusji, lecz także uczczenie siły pamięci, która podtrzymując wspomnienia przy życiu, jest w stanie wzmocnić więzi przyjaźni nawet na odległość, pomimo niemożności codziennego kontaktu.

Przyjaźń w *Mowie IV* nigdy nie jest oderwana od konkretnego przypadku, wręcz przeciwnie, zawsze skupia się na wyjątkowej relacji pomiędzy Julianem a Salustiossem oraz na rozstaniu, które dokonuje się w atmosferze cierpienia. Cnota, greckie ἀρετή, znajduje się w centrum *Mowy* i odgrywa pierwszoplanową rolę, a idealną publicznością samej mowy są καλοὶ κάγαθοὶ ἄνδρες, czyli właśnie ludzie uczestniczący w ἀρετή, w imieniu której Julian ma zamiar przesłać Salustiosowi swoje ostatnie życzenia⁴². Staje się zatem jasne, że znaczenie przyjaźni dla Juliana mieści się w najczystszej postaci tradycji platońskiej, w rozmowie filozoficznej.

Prawdziwą przyjaźń należy rozumieć jako opartą na duchowym pokrewieństwie, na podobieństwie wykształcenia i ideałów. Takie przekonanie wyrażania się z całą mocą nie tylko z odwołań do wersów Homera (241D, 247A, 249B, 250C, 252D), do przysłów i sentencji (242B, 245A, 247A), do starożytnych przykładów – *exempla* (241D, 242D, 244C-D, 245C-D, 246A-B; 250A), lecz także do fragmentów obszerniejszych, które pokazują ewolucję idei filozoficzno-religijnych Juliana. Dostrzec to można też w *mowie Peryklesa*, we fragmencie odnoszącym się do siły fantazji, która wzmacnia przyjaźnie na odległość i utrzymuje w duszy żywe obrazy i wspomnienia oddalonych od siebie przyjaciół (246B–248B).

⁴¹ Homer, *Iliada* XIII, 704; XVII, 720.

⁴² *Gli occhi dell'anima*, 99.

Mowa IV Juliana jest pełna toposów przyjaźni. Klasyczne pary przyjaciół, zarówno mitycznych, jak i historycznych postaci, to Tezeusz i Pejritoos (242D), Scypion i Leliusz (244C–245D), Perykles i Anaksagoras (245D, 246C), Achilles i Patroklos, dwaj Ajaksowie i Antiloch (250D). Toposy dotyczące przyjaźni odnoszą się do dzielenia się przyjemnościami i bólem, do słów i czynów, życia prywatnego i publicznego, życia w domu i w armii (240B), otwartych rozmów i współpracy we wszystkim, co jest dobre, τῆς ἐν ᾧπανσι τοῖς ἴσον θυμὸν (241D). Warto zaznaczyć, że to właśnie tutaj Julian wspomina swego nauczyciela z dzieciństwa Mardoniosa. Cytuje przysłowie przypisywane Pitagorasowi „przyjaciele mają wszystko wspólne” (245B) i podkreśla, że nie chodzi o dobra materialne, lecz także o intelekt i mądrość (νοῦς καὶ φρόνησις)⁴³.

Pitagoras był mądrzejszy od któregokolwiek z nich, gdy ułożył przysłowie i podarował rodzajowi ludzkiemu to powiedzenie, zgodnie z którym: „przyjaciele mają wszystko wspólne”⁴⁴, odnosząc się z pewnością nie tylko do bogactwa, ale także do dzielenia się intelektem i mądrością. Tak więc to, co odkryłeś sam, należy nie mniej do ciebie, jak do tego, który ciebie wysłuchał, a z tych twoich planów, w których byłem głównym bohaterem, masz zasługę, co jest naturalne, w równej mierze co ja. Krótko mówiąc, wszelkie zasługi, które zdają się być przypisywane jednemu z nich, należą się również drugiemu, a plotkarze nie zyskają nic na ich paplaninie (245A-B).

Julian uważa swoją przyjaźń z Salustiosem za swego rodzaju naturalną więź, bez potrzeby negocjowanych porozumień, przysięg czy tego typu rzeczy, ale podobieństwo myśli i działań, ταῦτα νοοῦντες καὶ προαιρούμενοι (242D). Opiera się wyłącznie na cnocie (243A). Nie ma potrzeby słuchania wzajemnych rad, ponieważ są już jednomyślni. A ci, którzy próbują oczernić Juliana, mówiąc, że prawdziwym autorem jego osiągnięć w Galii jest Salustios, nie rozumieją, co to znaczy pracować w grupie przyjaciół. W ten sam sposób mówiono o Leliuszu, że to on jest prawdziwym sprawcą sukcesów Scypiona Afrykańskiego. Prawdą jest, że darzyli się tak samo silną przyjaźnią i działali wspólnie (244C-D).

⁴³ Lössl, *Julian's „Consolation to himself on the departure of the excellent Salutius”*, 66.

⁴⁴ *Pitagoras*, w: Diogenes Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, przekł. Irena Krońska, Kazimierz Leśniak, Witold Olszewski (Warszawa: PWN, 1968), VIII, 10, 475: „Pitagoras twierdził pierwszy, że między przyjaciółmi wszystko jest wspólne, a przyjaźń to równość”.

Chociaż istnieją greckie źródła tych toposów, uderzające jest to, że większość z nich można odnaleźć w dialogu Cycerona *Leliusz o przyjaźni*⁴⁵. Przykładem tego może być stwierdzenie, że „źródłem przyjaźni jest raczej natura niż potrzeba, że w grę wchodzi bardziej skłonność wewnętrzna, której towarzyszy jakieś uczucie miłości, niż myśl o ewentualnych korzyściach” (27, s. 27) oraz że „ludzie, którzy wyobrażają sobie, iż korzyść prowadzi do zawarcia przyjaźni, rozrywają najwspanialszy węzeł przyjaźni” (51, s. 41). Ponadto Arpinata dodaje, że „przyjaźń może istnieć wyłącznie między ludźmi prawymi” (18, s. 20; idea wywodząca się od Arystotelesa) oraz „kto zaś dobro najwyższe upatruje w cnocie moralnej, postępuje wspaniale, lecz właśnie ta cnota rodzi i podtrzymuje przyjaźń i bez niej przyjaźń istnieć w żaden sposób nie może” (20, s. 22), a także „przyjaźń bowiem nie jest niczym innym jak jednomyślnością we wszystkich sprawach boskich i ludzkich połączoną z życzliwością i przywiązaniem. I chyba nic lepszego nie dali bogowie nieśmiertelni człowiekowi z wyjątkiem mądrości” (20, s. 22). Według Cycerona Leliusz chciał, aby pamiętano go raczej ze względu na przyjaźń ze Scypionem niż z powodu jego mądrości.

Z dzieł greckich, które Julian mógł znać i wykorzystać, można wskazać *Żywot Pitagorasa* Jamblicha⁴⁶, w którym autor kilka rozdziałów poświęcił przyjaźni oraz, być może, *Mowę 22 (O przyjaźni)* Temistiosa⁴⁷. Ale w odróżnieniu od *Mowy* Juliana dzieła te analizują przyjaźń z ogólnego punktu widzenia, skupiają się na podstawowych zasadach przyjaźni: jak nawiązywać i utrzymywać przyjaźnię oraz jak radzić sobie z kryzysami. Dla przykładu, Jamblich szczegółowo opisuje, w jaki sposób pitagorejskie przyjaźnie są regulowane, co jest dalekie od romantycznej koncepcji przyjaźni Juliana i tego, że przyjaciele mają wszystko wspólne (245B).

Julian, opuszczony przez przyjaciela, czuje się samotny i pozbawiony wsparcia przychylniej mu osoby. Doskonale to pokazuje odwołanie się do Homera. Opis Odyseusza, który pozostawał oddzielony od towarzyszy w starciu z Trojańczykami, jest pełen określeń odnoszących się do własnej sytuacji

⁴⁵ Cyceron, *Leliusz o przyjaźni*, przeł., oprac. i wstępem poprzedził Józef Korpanty (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1997); Lössl, *Julian's „Consolation to himself on the departure of the excellent Salutius”*, 67.

⁴⁶ Jamblich, *Żywot Pitagorasa*, w: Porfiriusz, Jamblich, Anonim, *Żywoty Pitagorasa*, przekł., wstęp i przypisy Janina Gajda-Krynicka (Wrocław: Epsilon, 1993).

⁴⁷ *Discorsi di Temistio*, red. Riccardo Maisano (Torino: UTET, 1995); Lössl, *Julian's „Consolation to himself on the departure of the excellent Salutius”*, 67.

autora. Samotność bohatera łączy się z udręką Juliana, pozostawionego samemu sobie po odjeździe Salustiosa (241D)⁴⁸.

Julian nieustannie nawiązuje do myśli starożytnej i wciąż czerpie przykłady ze świata klasycznego. Na każdej stronie można znaleźć potwierdzenie tego, że Julian posiadał głębokie wykształcenie retoryczne i ogromną kulturę literacką.

W relacji Juliana i Salustiosa należy mówić o wzajemnym wpływie. Obaj należeli do nurtu filozoficznego, który dążył do religijnej odnowy pogaństwa, aby w ten sposób powstrzymać upadek Cesarstwa Rzymskiego. Byli wraz ze swoimi wyznawcami grupą neopogańskiej odnowy zbudowanej na fundamencie neoplatońskim.

5. RODZAJ I BUDOWA *MOWY IV*

Mowa IV cesarza Juliana Apostaty to mowa pocieszająca, konsolacja (παραμυθητικός λόγος, *consolatio*)⁴⁹. Konsolacja była gatunkiem znajdującym się w połowie drogi między retoryką a filozofią. Nie przybrała nigdy określonej „formy”, mogła wyrażać się w prozie lub w poezji, w mowie, w liście lub w innej kompozycji. Wspólnym wyznacznikiem był cel powstania – uśmierzenie bólu po stracie bliskiej osoby lub z powodu innego bolesnego wydarzenia.

Podręcznik Menandra Retora, zapewne znany Julianowi, zawiera model tego rodzaju utworu, ale dotyczył on wyłącznie pocieszenia po śmierci osoby, a nie po jej wyjeździe⁵⁰. Mimo wszystko Julian podąża za strukturą sugerowaną przez Retora. Dzieli swoją *Mowę* na trzy części: prolog, w którym cesarz wyraża swoją udrękę z powodu wyjazdu przyjaciela (240B–244C), po nim następują klasyczne *exempla* (244C–251D) i wreszcie życzenia dobrej podróży i powodzenia adresowane do Salustiosa (251D–252D). Szczegółowy rozkład treści jest następujący:

240A–241C: Julian powtarza Salustiosowi wszystko, co mówił do siebie jako jedyne pocieszenie w związku z jego wyjazdem.

⁴⁸ Homer, *Iliada* XI, 401.

⁴⁹ Leokadia Małunowiczówna, „Co to jest konsolacja?”, *Eos* 57 (1967–1968): 69–78.

⁵⁰ Menander Rhetor, *Opera*, ed. Donald A. Russell i Nigel G. Wilson (Oxford: Oxford University Press, 1981), II 413, 5–414, 30, s. 160–165.

241C–242D: Julian czuje ból równy rozłące z nauczycielem Mardoniosem. Przyjaźń Juliana i Salustiosa nie potrzebuje przysięg jak ta Tezeusza i Pejritoosa, wystarczy podobieństwo myśli i zamiarów.

242D–244C: Według Platona trudno jest znaleźć przyjaciół w sprawach publicznych. Smutek Juliana. Cezar szuka pocieszenia w przykładach z historii.

244C–248B: Przyjaźń Scypiona i Leliusza: jeden jest aktorem, drugi autorem czynów. To samo mówi się o Julianie i Salustiosie. Pitagorejska maksyma o przyjaźni. Przyjaźń Peryklesa i Anaksagorasa. Mowa Peryklesa. Porozumiewanie się za pomocą myśli przybliża nas do Istoty Wyższej.

248C–250D: Należy unikać nadmiernej goryczy i nie zachowywać się jak Odyseusz na wyspie Kalipso.

250D–251D: Aleksander skarży się, że nie ma Homera godnego jego czynów. Julian cieszy się, że znalazł herolda, który jest widzem i uczestnikiem jego czynów.

251D–252D: Pochwała hellenizmu Salustiosa w obliczu irracjonalnego zachowania barbarzyńców. Pożegnanie.

W części środkowej utworu znajduje się prozopopeja⁵¹ Peryklesa – mowa wygłoszona przez wielkiego ateńskiego męża stanu w chwili wyjazdu Anaksagorasa⁵² (246B–248B). Tworzy ona zupełnie nową warstwę znaczeń i pozwala Julianowi na dowolną zmianę poziomów narracji. W pewnym momencie Perykles zastanawia się, jak szybko myśli człowieka mogą „przeskakiwać” z Tracji i Illyricum do Galii i z powrotem (247B), co jest aluzją do sytuacji, w jakiej znalazł się on i Salustios. Być może jest to celowa technika retoryczna, mająca na celu przecięcie różnych warstw narracji i wprowadzanie przeszłości w teraźniejszość i odwrotnie. Jednak motywacją Juliana do takiego działania nie jest ostatecznie chęć wywołania retorycznego efektu. Jego celem jest przełamanie sztywnej konwencjonalnej retoryki i nadania jej znaczenia filozoficznego, mówi to sam Julian, kwestionując użycie zbyt wielu toposów.

⁵¹ προσωποποιία – wkładanie zmyślonych powiedzeń i mów w czyjeś usta, rodzaj małej konsolacji w konsolacji.

⁵² Anaksagoras był bliskim przyjacielem i nauczycielem Peryklesa, wywarł ogromny wpływ na jego racjonalne podejście do polityki, retorykę oraz spokój ducha. Dzięki filozofii Anaksagorasa, Perykles zyskał reputację męża stanu o niezwykłym spokoju i logicznym myśleniu, co było kluczowe w zarządzaniu Atenami. Wrogowie Peryklesa, nie mogąc uderzyć bezpośrednio w niego, atakowali jego przyjaciół, w tym Anaksagorasa, zarzucając mu bezbożność (m.in. za twierdzenie, że Słońce to rozżarzona skała). Poglądy Anaksagorasa uznano za sprzeczne z religią państwową. Oskarżony o bezbożność, uciekł z Aten przed wykonaniem wyroku śmierci. Ostatnie lata spędził na wygnaniu w Lampsaku, gdzie kontynuował działalność naukową. I tam też zmarł.

Elementy o charakterze pocieszającym pojawiły się już u Homera i tragiczków, zwłaszcza u Sofoklesa i Eurypidesa, ale uważa się, że ojcem tego rodzaju pocieszenia jest sofista Antyfon, który na agorze w Koryncie pocieszał cierpiących i próbował ich leczyć swoją τέχνη ἀλυπίας⁵³.

Konsolacja nabrała szczególnego znaczenia i filozoficznej głębi u stoików: wystarczy wspomnieć Greków: Chryzypa⁵⁴ i Panajtiosa, oraz Rzymian: Cyceirona (*Consolatio*) i Senekę Młodszego (*Ad Marciam de consolatione*, *Ad Helviam matrem de consolatione* i *Ad Polybium de consolatione*).

Consolatio Cyceirona jest klasyczną formą pocieszania samego siebie po stracie bliskiej osoby. Cyceiron twierdzi, że napisał coś, czego nikt inny przed nim nie zrobił, a mianowicie pocieszenie (*consolatio*) w formie „listu do siebie”. Pragnie oswoić swój ból po śmierci ukochanej córki, ale wysyła swoją konsolację także do swego przyjaciela Attyka, aby „podzielić się” z nim bólem. I to dzielenie się tym szczególnym smutkiem ma także uniwersalny i filozoficzny wymiar. Zachowały się tylko krótkie fragmenty tego listu, zrekonstruowane na podstawie cytatów u późniejszych autorów.

Warto zauważyć, że Cyceiron określał *consolatio* jako coś znacznie szerszego niż *consolatio mortis*. W *Rozmowach tuskulańskich* mówi:

Istnieją bowiem utarte powiedzenia, jakie zwykle wypowiadamy o ubóstwie, o życiu bez zaszczytów i bez sławy; istnieją ponadto rozprawy o wygnaniu, o zgubie ojczyzny, o niewoli, o kalectwie, o ślepcie, o wszelkich przypadkach, które zwykło się nazywać nieszczęściem. Grecy, którzy lubią wyszukiwać sobie zajęcia, dzielą je między oddzielne wykłady i księgi; i trzeba przyznać, że rozprawy ich są pełne uroku⁵⁵.

Z tej tradycji wywodzi się wiele listów i mów, które mogą mieć charakter pocieszający, np. Plutarcha *Consolatio ad Apollonium*⁵⁶, w tym także dzieła poruszające tematykę wygnania, np. Plutarcha *O wygnaniu (De exilio)*⁵⁷ albo

⁵³ Plutarch, *Vitae decem oratorum* 833C-D, Perseus, dostęp 7.02.2026, <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2008.01.0344>.

⁵⁴ Chryzyp z Soloi, w: Diogenes Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów* VII, 7, 455–468.

⁵⁵ Cyceiron, *Rozmowy tuskulańskie*, 3, 81, w: *Pisma filozoficzne*, t. 3: *Księgi akademickie, O najwyższym dobru i zlu, Paradoxy stoików, Rozmowy tuskulańskie*, przekł. Józef Śmigaj i Wiktor Kornatowski (Warszawa: PWN, 1961), 633–634.

⁵⁶ Plutarch, *Consolatio ad Apollonium* 101F, Perseus, dostęp 4.02.2026, <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2008.01.0172>.

⁵⁷ Plutarch, *O wygnaniu*, w: *Moralia (Wybór)*, t. 2, przeł., wstępem i przypisami opatrzyła Zofia Abramowiczówna (Warszawa: PWN, 1988), 599A–607D.

Mowa 13 (ἐν Ἀθήνης περὶ φύγης) przebywającego na wygnaniu Diona Chryzostoma⁵⁸. Dion podaje podobną listę nieszczęśliwych zdarzeń jak Cyceron: śmierć, choroba, utrata reputacji, niepowodzenie finansowe, niebezpieczeństwo. Dodaje jednak, że nie należy zajmować się każdą z nich z osobna ukierunkowując specjalnie formę mowy pocieszającej (καθ' ἕκαστον... παραμυθίαν), ale należy podejść radykalnie, usunąć cały ból emocjonalny (τὸ πάθος) z duszy i własnym osądem (κρίνειν βεβαί) uświadamiać sobie, że ktoś kierowany intelektem (τῷ νοῦν ἔχοντι) nie może ulegać żadnej formie żałoby. Choć postawa Diona przypomina Juliana w jego *Mowie IV*, jednak Dion nie jest zwolennikiem pocieszania samego siebie.

Podobieństwa konsolacji Juliana do powyższych prac są wyraźne, nie może ich jednak uważać za dowód bezpośredniego wpływu. Być może Julian pozostawał pod wpływem literatury łacińskiej, choć jako szanujący się Grek nigdy by się do tego nie przyznał i nie ujawnił tego wprost.

6. WALORY LITERACKIE *MOWY IV* – WYBRANE ZAGADNIENIA

Ta niezbyt długa mowa jest pełna postaci i przykładów pasujących do rozstania, które przyczyniło się do powstania samego dzieła, wprowadzonych, aby świadczyć o wiarygodności zamiaru pocieszania i zachęcić do jego realizacji. Wyróżnia się postać Peryklesa z pełną wzniosłości mową, wymyśloną przez Juliana i włożoną w usta ateńskiego przywódcy, który skarży się na przymusowe usunięcie swojego nauczyciela Anaksagorasa. Uwzględniając zarówno okoliczności powstania tej mowy, jak również jej polot i głębię treści, jawi się jako przykład nauczania moralnego.

Ponadto mowa Peryklesa, zajmująca w całości piąty z ośmiu rozdziałów tekstu, czyli umieszczona niemal w jego środku, stanowi klucz do zrozumienia dwóch wątków tworzących strukturę samego tekstu. Pierwszy bardziej widoczny, o dominującym oddziaływaniu, wątek przyjaźni, ściśle związany z zachętą do pogodzenia się z trudną sytuacją rozstania. Drugi wątek, bardziej ukryty i chwilami niewidoczny lub niemal splątany z pierwszym, to wątek więzi duchowej i opieki religijnej, która była, być może, pierwszym elementem przyjaźni między Julianem i Salustiossem i która ostatecznie pojawia się w obrazie „drogiej ojczystej ziemi”⁵⁹.

⁵⁸ Dion Chryzostom, *Mowa 13 Banicja*, w: *Mowy*, t. 2, przekł., wstęp i przypisy Katarzyna Jażdżewska (Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 2019), 11–32.

⁵⁹ *Gli occhi dell'anima*, 98.

Właśnie dotarła do mnie krążąca wieść, która głosi, że udasz się nie tylko do Ilirów, ale także do Traków i Greków mieszkających nad tym morzem. Urodziłem się i wychowałem w tych miejscach⁶⁰ i noszę w sobie głęboką miłość do tych ludzi, tych regionów i tych miast. A może nawet w ich sercach pozostał niemały ślad uczucia do nas. Wiem dobrze, że, jak to mówią, „kiedy tam przyjedziesz, będziesz mile widziany”⁶¹, będziesz mógł zaoferować im godziwe odwzajemnienie za uczucie, którego nas tu pozbawiłeś. I nie traktuję tego jako życzenie (bo byłoby lepiej, gdybyś szybko do nas wrócił tą samą drogą), ale po to, abym, gdyby tak się stało, nie stanął w obliczu tego wydarzenia bez obrony i pocieszenia, mógł się radować wraz z tymi, którzy zobaczą, że stąd przyjeżdżasz. Bo ja również zaliczam się już do Celtów, dzięki tobie, człowiekowi godnemu, aby być jednym z najważniejszych Hellenów, a to z powodu twojej sprawiedliwości i każdej innej cnoty, najbardziej w retoryce i wcale nie niedoświadczonemu w filozofii, dziedzinie, w której tylko Hellenowie osiągnęli najwyższe szczyty, szukając prawdy rozumem, co jest naturalne, nie pozwolili nam zwracać uwagi na niewiarygodne bajki i niemożliwe cuda, jak wielu barbarzyńców⁶² (251D–252B).

Niemal na każdej stronie tekstu *Mowy IV* cesarza Juliana pojawia się Homer, czy to w postaci cytatu, czy wspomnienia, czy aluzji. Zawsze jest najwyższym autorytetem. Jego epos był wielkim podręcznikiem szkolnym, księgą mądrości i prorocत्व.

Mowa IV może pretendować do miana dzieła retorycznego i filozoficznego, tekstu kluczowego dla poznania początków kariery politycznej Juliana i bardzo ważnego dla zrozumienia kultury intelektualnej jego czasów. Julian znał doskonale dzieła wielu filozofów, poetów i pisarzy greckich i łacińskich i ślady tej rozległej wiedzy można zauważyć w całym jego utworze. Ale *Mowa IV* jest też manifestem, w którym Juliana przedstawia swoje poglądy na przyjaźń, cnotę i mądrość, często odwołując się do filozofii neoplatońskiej, co nadaje jej charakteru traktatu filozoficznego.

WNIOSKI

Mowa IV – Mowa pocieszająca samego siebie po wyjeździe znakomitego Salustiosa jest interesującym świadectwem przyjaźni przyszłego cesarza Juliana

⁶⁰ Aluzja do rodzinnego miasta Juliana Konstantynopola.

⁶¹ Homer, *Iliada* X, 35.

⁶² Krytyka chrześcijan za wiarę w absurdalne i niewiarygodne mity jest stałym elementem w traktacie polemicznym *Przeciw Galilejczykom*, np. 75A.

Apostaty i neoplatonika Salustiosa, przyjaźni, jaka zawiązała się w niezwykle trudnym dla cezara okresie życia i trwać będzie aż do jego śmierci. *Mowa IV* jest wyrazem szczerych i głębokich emocji cezara Juliana, a nie tylko retorycznym popisem. Za szczerością mowy przemawiają następujące argumenty:

– Emocje Juliana – osamotnienie i podziw dla Salustiosa – wydają się szczere, odzwierciedlają jego trudną sytuację polityczną i psychologiczną przed objęciem samodzielnej władzy. Wyjazd Salustiosa został wymuszony przez cesarza Konstancjusza II, który obawiał się wzrostu wpływów Juliana w Galii. *Mowa*, mimo pozornie prywatnego tematu, subtelnie odnosi się do tej trudnej sytuacji politycznej i napięć między Julianem a dworem.

– Wyjazd Salustiusza był dla Juliana znakiem ostrzegawczym przed grożącym mu niebezpieczeństwem, a nie tylko chwilowym brakiem towarzystwa. To także bardzo bolesne doświadczenie.

– Julian nigdy nie traktował Salustiosa jak podwładnego, ale jak mentora, przyjaciela i niemal ojca, na którym zawsze mógł polegać w trudnych chwilach. Bliskość Juliana z Salustiosem nie opierała się jedynie na uczuciach wynikających z codziennej obecności, lecz przede wszystkim na dzieleniu się programem kulturalnym i filozoficznym, opartym na nawiązaniu do klasycznej paidei uważanej za jedyną prawdziwą formę kultury.

– Chociaż formalnie *Mowa IV* jest zgodna z konwencją literacką mowy pocieszającej (konsolacji), to wychodzi znacznie poza nią; jej treść ma charakter głęboko osobisty, filozoficzny i polityczny, służy kształtowaniu wizerunku oraz manifestacji światopoglądu przyszłego cesarza.

– Tradycyjna konsolacja ma na celu pocieszenie kogoś innego po stracie drugiej osoby. Julian tworzy „pocieszenie samego siebie”, co świadczy o ogromnej izolacji, w jakiej się znajdował. Dowodzi także jego oryginalności, zdolności do przełamywania form i schematów.

– Utwór pełni funkcję terapeutyczną dla samego autora, który próbuje poradzić sobie z trudną sytuacją polityczną, szukając oparcia w wartościach wyższych (filozofia) zamiast w konwencjonalnych formułach żałobnych.

– Julian używa *Mowy* do pokazania, że jako filozof, czyli człowiek panujący nad namiętnościami nie ulega rozpaczom z powodu wyjazdu przyjaciela i doradcy. Jest to zarazem element jego autoprezentacji – pokazuje swą niezależność i stoicki spokój.

– *Mowa* służy osiągnięciu celów retorycznych – nie tylko pocieszeniu, lecz również przekonaniu odbiorców (i siebie) o słuszności obranej drogi oraz o wyjątkowości więzi łączącej Juliana z Salustiosem.

Mowa IV nie jest zatem jedynie ćwiczeniem retorycznym, ale ważnym dokumentem osobistym i politycznym, w którym Julian łączy filozoficzne pogodzenie się z trudną sytuacją z polityczną determinacją. Julian chciał dialogu, ale nie znajdując go, ukrył się w monologu tej mowy, w której jak w lustrze można dostrzec jego temperament.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

- Ammianus Marcellinus. *Dzieje rzymskie*. T. 1: *Księgi XIV–XXV*. Przekł., wstępem i przypisami opatrzył Ignacy Lewandowski. Warszawa: Prószyński i S-ka, 2002.
- Cyceron. *Leliusz o przyjaźni*. Przekł., oprac. i wstępem poprzedził Józef Korpanty. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1997.
- Cyceron. *Pisma filozoficzne*. T. 3: *Księgi akademickie, O najwyższym dobru i złu, Paradoxy stoików, Rozmowy tuskulańskie*. Przekł. Józef Śmigaj i Wiktor Kornatowski. Warszawa: PWN, 1961.
- Dion Chryzostom. *Mowy*. T. 2. Przekł., wstęp i przypisy Katarzyna Jażdżewska. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 2019.
- Eunapios z Sardes. *Zapiski historyczne*. Przekł., wstęp i objaśnienia Anna Pająkowska-Bouallegui. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013.
- Giuliano Imperatore. *A Salustio: Autoconsolazione per la partenza dell'ottimo Salustio*. Tłum. na j. włoski, wstęp i komentarz Marco Ugenti. Pisa: Fabrizio Serra Editore, 2014.
- Giuliano Imperatore. *Lettere e discorsi*. Red. Maria C. De Vita. Milano: Bompiani, 2022.
- Gli occhi dell'anima. Intreccio di scrittura fra Giuliano detto Apostata e Saturnino Secondo Salustio, Il Catechismo di Salustio*. Red. Giuseppe Dagnino. Genova: ECIG, 1996.
- Grzegorz z Nazjanzu. *Mowy wybrane*. Red. Stefan Kazikowski. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1967.
- Hermiasz Sozomen. *Historia Kościoła*. Przekł. Stefan Kazikowski. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1989.
- Homer. *Iliada*. Przekł. Franciszek Dmochowski. Wrocław: Ossolineum, 2004.
- Homer. *Odyseja*. Przekł. Lucjan Siemieński. Wrocław: Ossolineum, 2004.
- Jamblich. *Żywot Pitagorasa*. W: Porfiriusz, Jamblich, Anonim. *Żywoty Pitagorasa*. Przekł., wstęp i przypisy Janina Gajda-Krynicka, 45–124. Wrocław: Epsilon, 1993.
- Julian Apostata. *Cesarze*. Przekł., wstęp i komentarz Anna Pająkowska. *Fontes Historiae Antiquae* 27. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2013.
- Julian Apostata. *List do filozofa Temistiosa*. Przekł., wstęp i objaśnienia Anna Pająkowska. *Fontes Historiae Antiquae* 22. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2011.
- Julian Apostata. *List do rady i ludu ateńskiego*. Przekł., wstęp i objaśnienia Anna Pająkowska. *Fontes Historiae Antiquae* 7. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2006.
- Julian Apostata. *Listy*. Przekł. Witold Klinger. Wrocław: Ossolineum, 1962.

- Julian Apostata. *Misopogon, czyli Nieprzyjaciel brody*. Przekł., wstęp i objaśnienia Anna Pająkowska. Fontes Historiae Antiquae 13. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2009.
- Julian Apostata. *Mowa III. Mowa pochwalna na cześć cesarzowej Euzebii*. Przekł., wstęp i objaśnienia Anna Pająkowska-Bouallegui. Fontes Historiae Antiquae 45. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2019.
- Julian Apostata. *Przeciw Galilejczykom*. Przekł. wstęp i objaśnienia Anna Pająkowska. Fontes Historiae Antiquae 24. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2012.
- Juliano. *Discursos I–V*. Tłum. na j. hiszpański, wstęp, komentarz José Garcia Blanco. Madrid: Gredos, 1979.
- Diogenes Laertios. *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*. Przekł. Irena Krońska, Kazimierz Leśniak, Witold Olszewski. Warszawa: PWN, 1968.
- Libanios. *Wybór mów*. Przekł. Leokadia Małunowiczówna. Wrocław: Ossolineum, 2006.
- Marek Aureliusz. *Rozmyślenia. Do siebie samego*. Przekł., wstęp i komentarz Krzysztof Łapiński. Warszawa: Czarna Owca, 2011.
- Menander Rhetor. *Opera*. Ed. Donald A. Russell i Nigel G. Wilson. Oxford: Oxford University Press, 1981.
- Platon. *Dialogi*. T. 1. Przekł. Władysław Witwicki. Kęty: Antyk, 1999.
- Plutarch. *O wygnaniu*. W: *Moralia (Wybór)*. T. 2. Przekł., wstępem i przypisami opatrzyła Zofia Abramowiczówna, 327–354. Warszawa: PWN, 1988.
- Sokrates Scholastyk. *Historia Kościoła*. Przekł. Stefan J. Kazikowski. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1986.
- Temistios. *Discorsi di Temistio*. Red. Riccardo Maisano. Torino: UTET, 1995.
- The Works of the Emperor Julian*. T. 1–3. Tłum. na j. angielski Wilmer C. Wright. Loeb Classical Library. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1962–1969.
- Zosimos. *Nowa historia*. Przekł. Helena Cichocka. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1993.

LITERATURA PRZEDMIOTU

- Athanassiadi, Polymnia. *Julian. An Intellectual Biography*. London: Routledge, 1992.
- Bowersock, Glen Warren. *Julian the Apostate*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
- Browning, Robert. *The Emperor Julian*. Berkeley: University of California Press, 1978.
- Desnier, Jean-Luc. „Salutius-Salustius”. *Revue des Etudes Anciennes* 85, nr 1-2 (1983): 53–65.
- Lössl, Josef. „Julian’s „Consolation to Himself on the Departure of the Excellent Salutius”: Rhetoric and Philosophy in the Fourth Century”. W: *Emperor and Author: The Writings of Julian The Apostate*, red. Nicholas Baker-Brian i Shaun Tougher, 61–74. Swansea: The Classical Press of Wales, 2012.
- Małunowiczówna, Leokadia. „Co to jest konsolacja?”. *Eos* 57 (1967-1968): 69–78.
- Marcone, Arnaldo. *Giuliano*. Roma: Salerno Editrice, 2018.
- Matthews, John. *The Roman Empire of Ammianus*. London: Duckworth, 1989.
- Miguel Alonso-Núñez, José. „El cesar Juliano y el filósofo Salustio”. *Helmantica* 29, nr 90 (1979): 399–402.
- Olszaniec, Szymon. *Comites consistoriani w wieku IV. Studium prosopograficzne elity dworskiej cesarstwa rzymskiego 320-395 n.e.* Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2007.

- Olszaniec, Szymon. „Krań uczniów Aidesiosa. Przyczynek do problematyki środowisk neoplatonickich w 2 połowie IV wieku”. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Historyczno-Społeczne. Historia* 31 (1999): 157–171.
- Pająkowska-Bouallegui, Anna. „Droga Juliana Apostaty do samodzielnej władzy cesarskiej”. *Biografistyka Pedagogiczna* 10, nr 2 (2025): 429–456. <https://doi.org/10.36578/BP.2025.10.35>.
- Pająkowska-Bouallegui, Anna. „Homer w pismach satyrycznych cesarza Juliana Apostaty”. W: *W kręgu antycznych politei. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Janowi Ilukowi*, red. Wojciech Gajewski i Ireneusz Milewski, 306–318. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2017.
- Pająkowska-Bouallegui, Anna. „Jak cesarz rzymski Julian Apostata dbał o zdrowie?”. W: *Medicina antiqua, mediaevalis et moderna. Historia – Filozofia – Religia*, red. Sylwia Konarska-Zimnicka, Lucyna Kostuch i Beata Wojciechowska, 91–102. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2019.
- Pająkowska-Bouallegui, Anna. „Orybazjusz – nadworny lekarz i przyjaciel cesarza Juliana Apostaty”. W: *Medicina antiqua, mediaevalis et moderna. Historia – Filozofia – Religia*. T. 3, red. Sylwia Konarska-Zimnicka, Lucyna Kostuch i Beata Wojciechowska, 57–75. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2023.
- Pająkowska-Bouallegui, Anna. „Wyszczałenie cesarza rzymskiego Juliana Apostaty”. W: *Dziecko w historycznej przestrzeni edukacji*, red. Beata Orłowska, Beata Uchto-Żywica i Krzysztof Prętki, 69–94. Gorzów Wielkopolski: Akademia im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim, 2020.
- Pizzolato, Luigi. *L'idea di amicizia nel mondo antico, classico e cristiano*. Torino: G. Einaudi, 1993.
- Ricciotti, Giuseppe. *L'imperatore Giuliano L'Apostata secondo i documenti*. Milano: Mondadori, 1962.
- Staniszewski, Maciej. *Traktat Salustiosa „O bogach i świecie”*. Warszawa: wydano nakładem Autora, 2013.
- Więckowski, Stanisław. *Julian „Apostata” jako administrator i prawodawca*. Warszawa: Towarzystwo Wydawnicze „Polska Zjednoczona”, 1930.

NETOGRAFIA

- Inscription in honour of the praet. prefect Salutius from Rome by Valentinian I and Valens*. CIL, VI, 1764. Les Préfets du Prétoire de l'Empire Tardif. Dostęp 16.11.2024. <http://ppret-inscriptions.huma-num.fr/en/inscriptions/ppret51.html>.
- Plutarch. *Consolatio ad Apollonium*. Perseus. Dostęp 4.02.2026. <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2008.01.0172>.
- Plutarch. *Vitae decem oratorum*. Perseus. Dostęp 7.02.2026. <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2008.01.0344>.